

מנהג אמירת הסליחות

אמירת סליחות בימים שלפני יום הכיפורים אינה מצווה מהתורה ואף אינה תקנת חכמים, אלא מנהג שנהגו בו כל ישראל - "נהגו כולם לקום בלילה בעשרה ימים אלו ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ובכיבושין עד שיאור היום" [רמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ד].

מקור המנהג בהררי א-ל. פעמיים עלה משה להר סיני לקבל תורה, פעם אחת במתן תורה לקבלת תורה ולוחות ראשונים, ופעם נוספת לאחר חטא העגל לקבלת לוחות שניים. שתי העליות הללו שונות זו מזו: העלייה הראשונה הייתה בפרהסייה, במעמד כל ישראל, והעלייה השנייה הייתה בצנעה, הקב"ה ומשה רבנו לבדם.

הגמרא [ר"ה יז ע"ב] מרחיבה על העלייה השנייה ואומרת:

"ויעבר ה' על פניו ויקרא" - אמר רבי יוחנן אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה, אמר לו כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם. "ה' ה'" - אני הוא קודם שיחטא האדם ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה. "א-ל רחום וחנון" - אמר רב יהודה ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם שנאמר הנה "אנכי פרת ברית".

"אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו" - סדר סליחות לא נאמר, ככל התורה, בציווי ובהוראה אלא בדוגמה אישית - הקב"ה כביכול התעטף בטלית ועבר לפני התיבה כשליח ציבור המתחנן על ישראל¹.

דברי הגמרא הללו צריכים תלמוד, מה מיוחד בסליחות שזכו להדגמה אישית של הקב"ה? כמדומני שהתשובה היא שהקב"ה הדגים את הסליחות מפני שלא ניתן לצוות עליהן. ציווי יוצר חיוב, ובאמירת הסליחות אין חיוב אלא זכות. מותר לאדם להיענש על חטאיו, אך יש לו לאדם זכות לבקש סליחה, וסליחה זו היא כתריס בפני הפורענות. בנקרת הצור גילה הקב"ה למשה שיש בעולם מציאות של מחילה.

כיוון שמחילה זכות היא ואין בה חובה, גם חכמים לא תיקנו אמירת סליחות בזמנים מסוימים, אלא גילו את אוזנינו בלבד כי יש אפשרות

¹ הריטב"א [ד"ה מלמד שנתעטף הקב"ה] מפרש שרבי יוחנן דורש את הפסוק "ויעבור ה' על פניו" - "כש"ץ העובר לפני התיבה".

למחילה, ואנו כמוצאי שלל רב עטנו על הזדמנות זו ונהגנו לומר סליחות באשמורת הבוקר.

מסוגיה זו לומדים שלוש נקודות חשובות לגבי הסליחות:

א. עיקר הסליחות הן אמירת י"ג מידות של רחמים, ושאר הפסוקים והפיוטים הם מעטפת לאמירת מידות הרחמים.

ב. "ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם" - יש משמעות מיוחדת באמירת י"ג מידות שאין בתפילות אחרות. שאר תפילות יכולות לשוב ריקם, ואילו על שלוש עשרה מידות של רחמים נכרתה ברית שאינן חוזרות ריקם. אך יש להדגיש, לא נכרתה ברית שאמירת י"ג מידות הרחמים תמחק לחלוטין את העבירה, אלא שאינן חוזרות ריקם ומועילות למחילה כלשהי.

ג. "הראה לו למשה סדר תפלה" - הסליחות הן סדר תפילה. כשם שלתפילה סדר ומבנה, כך לסליחות יש סדר ומבנה. משמעות הדבר היא שהמעטפת של הסליחות אמורה להיות במבנה של תפילה.

יסודות אלו באים לידי ביטוי בהלכות הסליחות ובנוסחן, ובפרקים הבאים נבאר אותם.

זמן אמירת הסליחות

הגמרא בראש השנה [יז ע"ב] העוסקת באמירת י"ג מידות של רחמים, אינה מתייחסת לזמן מיוחד לאמירתן, אך בדברי הגאונים והראשונים מוסכם שיש לומר את הסליחות לפני עלות השחר. בסדר רב עמרם גאון [סדר אשמורות] כתוב: "ועשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים בשחרית ומנחה אומר אבינו מלכנו, ומשכימין בכל יום לבתי כנסיות קודם עמוד השחר ומבקשין רחמים". בהלכות תשובה לרמב"ם [פ"ג ה"ד] נפסק: "נהגו כולם לקום בלילה בעשרה ימים אלו ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ובכיבושין עד שיאור היום". גם בסידור רש"י [סי' קלט] נאמר: "דרשו ה' בהמצאו, אילו עשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, ועושין בהן תשובה, ומתענין בהן, ומשכימין בכל יום לבית הכנסת לפני עמוד השחר ומבקשים רחמים. כך נפסק גם בשו"ע [סי' תקפא ס' א]: "נוהגים לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מראש חדש אלול ואילך עד יום הכפורים".

המנהג לומר סליחות דווקא בלילה צריך תלמוד, שהרי עיקר מצוות תפילה היא ביום, וגם עבודת הקרבנות היא ביום בלבד. המגן אברהם [סי' תקפא סק"א] מבאר שסוף הלילה הוא עת רצון, ולכן יש לומר סליחות בזמן זה. הגר"א [סי' א סע' ב על דברי השו"ע שהמשכים להתחנן לפני בוראו יכוון לשעות שמשנתנות המשמרות] מבאר "שעיקר הזמן בלילה להתחנן כמו שכתוב 'קומי רוני בלילה'", וכפי שמפרש אבן עזרא על אתר: "רוני - הרמת קול בשיר או בנהי".

"קומי רוני בלילה לראש אשמרות שפכי כמים לבך נכח פני ה' שאי אליו כפיך על נפש עולליך העטופים ברעב בראש כל חוצות" [איכה ב, יט]. הרימי בלילה קולך, קורא הנביא, זעקי מקירות לבך נוכח פני ה', הרימי ידיך בתחינה על נפש עולליך. חייך אינם שווים כלום ואין לך שום דבר משלך, הדבר היחיד שביכולתך לעשות הוא לזעוק לשמיים ולבקש מתנת חינם.

פסוק זה מתאר את מהות הסליחות. אדם עומד לסליחות מתוך תחושה שאין לו דבר משלו, שחיי תלויים על בלימה ואין לו זכות שיכולה להגן עליו. ביכולתו רק להתחנן ולבקש מתנת חינם, לשפוך לבו כמים ולזעוק: "ה' ה' א-ל רחום וחנון ארך אפיים ורב חסד ואמת נוצר חסד לאלפים נושא עוון ופשע חטאה ונקה".

היום נברא לעשייה וליצירה, והלילה נועד להתכנסות פנימה. ביום מתגלה לאדם עולם ומלואו והוא יוצא "לכבוש" את עולמו של הקב"ה. חשכת הלילה אינה מאפשרת לאדם לכבוש את העולם, אלא רק לחדור לתוך נפשו פנימה. עומד אדם בלילה, חש את מוגבלותו ואת קטנותו, חודר הוא לתוך נפשו וחש את אפסיותו. מתוך תחושה זו עומד הוא לסליחות - "עיקר הזמן בלילה להתחנן".

מבנה הסליחות

הסליחות משתנות בכל יום אך המבנה שלהן קבוע. מבנה הסליחות הוא:

א. "אשרי יושבי ביתך"

ב. חצי קדיש

ג. "לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים"

ד. לקט פסוקי שבח

ה. י"ג מידות של רחמים ופיוטים

ו. "זכור רחמיך"

ז. "שמע קולנו"

ח. וידוי

ט. "עננו"

י. תחנון

יא. קדיש שלם

ניתן לחלק מבנה זה לשלושה חלקים:

1. פתיחה - פסוקי שבח לקב"ה [ג-ד (לקמן נבאר את המשמעות של "אשרי" וקדיש)].
  2. גוף הסליחות - פיוטים, י"ג מידות של רחמים, "זכור רחמיך" ו"שמע קולנו" [ה-ז].
  3. סיום הסליחות - וידוי, "עננו" [ח-ט (לקמן נבאר את המשמעות של תחנון וקדיש)].
- מבנה זה של הסליחות זהה למבנה של תפילת עמידה, כמבואר בגמרא בברכות [לד ע"א]:

[שלוש ברכות] ראשונות דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו,
[שלוש עשרה ברכות] אמצעיות דומה לעבד שמבקש פרס מרבו,
[שלוש ברכות] אחרונות דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר
והולך לו.

זהות מבנה הסליחות עם מבנה תפילת העמידה שזורה מתחילת הסליחות ועד סופן. נפרט זהות זו ונבארה.

אנו מקדימים לתפילת עמידה דברי שבח לקב"ה. בתפילת שחרית דברי השבח כוללים גם את פסוקי דזמרא וגם את ברכות קריאת שמע, בתפילת ערבית דברי השבח הם ברכות קריאת שמע, ואילו בתפילת מנחה דברי השבח הם "אשרי". גם הסליחות מתחילות בדברי שבח ש"אשרי".

לאחר דברי השבח אומרים קדיש ומסמיכים לו את תפילת העמידה², וגם בסליחות אומרים קדיש בין דברי השבח ובין "תפילת הסליחות".

את הסליחות אנו פותחים ב"לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים", ולאחר מכן אומרים פסוקי שבח ["שומע תפלה עדיך כל בשר יבואו" וכו'] המקבילים לברכות השבח שבתחילת תפילת העמידה.

² במנחה ובערבית הקדיש צמוד לתפילה, בתפילת שחרית יש חיוב לסמוך גאולה לתפילה ולכן מקדימים את הקדיש לברכות קריאת שמע.

אחרי פסוקי השבח אנו אומרים את עיקר הסליחות - אמירת י"ג מידות והפיוטים שביניהן. חלק זה מקביל לי"ג ברכות הבקשה שבתפילה. הן אמירת י"ג מידות הן ברכות הבקשה מסתיימות ב"שמע קולנו". הסליחות מסתיימות בוידוי וב"עננו", ועל פי מבנה הסליחות חלק זה מקביל לשלוש הברכות האחרונות שבתפילת העמידה, שהן ברכות סיום ופרידה.

כשם שלאחר התפילה אומרים תחנון וקדיש שלם, כך גם לאחר הסליחות אומרים תחנון וקדיש שלם. הסיום בתחנון ובקדיש מדגיש שהסליחות הן תפילה לכל דבר.³

לסיכום, מתקני הסליחות סידרו את מבנה הסליחות כמבנה התפילה שתיקנו לנו אנשי כנסת הגדולה. אמנם השוואת מבנה הסליחות למבנה התפילה מדגישה גם את ההבדלים בתכנים ביניהן, ועליהם ועל משמעותם נעמוד להלן.

הפתיחה לסליחות

כאמור, "אשרי" וחצי קדיש הם דברי שבח הנאמרים לפני הסליחות, והפתיחה לסליחות מתחילה ב"לך ה' הצדקה" שלאחר הקדיש. פתיחה זו מורכבת משלושה חלקים: פתיח, פסוקי שבח לקב"ה וחתימה. נוסח הפתיח הוא:

לך ה' הצדקה, ולנו ב'ש'ת הפנים. מה נתאונן ומה נאמר מה נדבר ומה נצטדק. נחפשה דרכינו ונחקרה ונשובה אליך, כי ימינך פשוטה לקבל שבים. לא כחֶסֶד ולא כמעשים באנו לפניך, כדלים וכרשים דפקנו דלתיך. דלתיך דפקנו רחום וחנון, נא אל תשיבנו ריקם מלפניך. מלפניך מלפנו ריקם אל תשיבנו, כי אתה שמע תפלה.

³ הרמב"ם [הלי תפילה פ"ה ה"א] פוסק כי "שמונה דברים צריך המתפלל להזהר בהם ולעשותן", והשמיני הוא "השתחויה". מסביר הרמב"ם [שם ה"ג]: "השתחויה כיצד, אחר שמגביה ראשו מכריעה חמישית ישב לארץ ונופל על פניו ארצה ומתחנן בכל התחנונים שירצה". התחנונים אינם תוספת גרידא לתפילה אלא חלק מקיום מצוות תפילה. מצוות תפילה להתפלל חלק מהתפילה בהשתחויה, ובאמירת תחנון מקיימים מצוה זו. גם אמירת קדיש שלם מאפיינת את התפילה בלבד, בקדיש זה אומרים "תתקבל צלותהון ובעותהון", ובקשה זו נאמרת לאחר תפילת עמידה וסליחות בלבד.

נוסח זה מורכב מחלקי פסוקים עם תוספות שונות⁴, והרעיון המובע בו ברור: אין אנו עומדים לסליחות בחסד ובמעשים, אלא כדלים וכרשים. אין לנו זכויות, אלא אנו באים בתחינה ובבקשה למתנת חנם.

לאחר הפתיח יש לקט פסוקי שבח שרובם מספר תהלים. פסוקי השבח מתחלקים לשניים, בחלק הראשון פסוקים שונים העוסקים בהשתחויה, ובחלק השני פסוקים המתארים את גדולתו של הקב"ה.

בחלק הראשון שלושה עשר פסוקים, ותשעה מהם עוסקים בהשתחויה שאנו משתחוים לבורא העולם⁵. בחלק השני פסוקים המתארים את גדולתו של הקב"ה, בחלקם נאמר במפורש שהקב"ה גדול ונורא, וחלקם מתארים את השליטה ללא מצרים של הקב"ה על הטבע.

משמעות בחירת פסוקים אלו ברורה. פסוקים אלו מבטאים את ההתבטלות המוחלטת שלנו כלפי ה' יתברך. אנו משתחוים לפניו ארצה בפשוט ידיים ורגליים, ומבטאים בה את אפסותנו, שאנו דבוקים לקרקע ואילו הקב"ה גדול ונורא גבוה מעל גבוה. התבטלות זו פותחת את הסליחות מפני שהיא תנאי מקדים למחילה ולכפרה - רק לאחר התבטלות מוחלטת שלנו הקב"ה מוחל על עוונותינו ומכפר עליהם.

את משמעות הבחירה של פסוקי השבח של הסליחות ניתן לחדד על ידי השוואתם לפסוקי השבח שבפסוקי דזמרא⁶. אף פסוקי דזמרא פותחים בלקט פסוקי שבח, אך הדמיון ביניהם חיצוני בלבד.

פסוקי השבח של פסוקי דזמרא עוסקים בעיקר בחסדו של הקב"ה. הפסוקים מתחילים ב"הודו לה' קראו בשמו", והודאה היא על החסד שהקב"ה עושה עם בריותיו. הפסוקים הבאים עוסקים בהשגחה המיוחדת שהקב"ה משגיח על עמו [לא הניח לאיש לעשקם ויוכח עליהם מלכים], ואחר כך גם בחסד הכללי שהקב"ה מתנהג בו עם בריותיו [שירו לה' כל הארץ בשרו מיום

⁴ "לך אדני הצדקה ולנו בשת הפנים" מדניאל ט, ז. "מה יתאונן" על פי איכה ג, לט. "מה נתאונן ומה נאמר מה נדבר ומה נצטדק" על פי בראשית מד, טז. "נחפשה דרכינו ונחקרה ונשובה עד ה'" מאיכה ג, מ.

⁵ עיין בסדר טרויש [לרבינו מנחם בן רבי יוסף חזן, מרבני העיר טרויש בצפון צרפת, כמאה שנה לאחר תקופת רש"י. סי' ט] הכותב שיש לומר שלוש עשרה השתחויות כנגד שלוש עשרה פרצות שפרצו בהיכל. הוא מציין שמתקן "שומע תפילה" החסיר השתחויות, אך גם הוא הקפיד על שלושה עשר פסוקים.

⁶ יש להדגיש שפסוקים אלו אינם מקבילים לפסוקי דזמרא אלא לשלוש ברכות השבח הפותחות את תפילת עמידה. כיוון שאמירת הסליחות היא מנהג ואינה תקנת חכמים, אין באפשרותנו לפתוח בברכות, ולכן אנו פותחים בפסוקים.

אל יום ישועתו". גם הפסוקים העוסקים בגדולתו של הקב"ה אינם מתארים את אימת גדולתו אלא בעיקר את כבוד מלכותו נ"הבו לה' משפחות עמים, הבו לה' כבוד ועז. הבו לה' כבוד שמו, שאו מנחה ובאו לפניו, השתחוו לה' בהדרת קדש. חילו מלפניו כל הארץ" ⁷.

הפתיחה לסליחות נחתמת בבקשת סליחה ומחילה:

הַנְּשָׂמָה לָךְ וְהַגּוֹף פְּעֻלָּךְ, חוּסָה עַל עֲמָלְךָ. הַנְּשָׂמָה לָךְ וְהַגּוֹף שְׁלָךְ, ה' עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ. אֲתָאנוּ עַל שְׁמֶךָ, ה' עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ, בְּעִבּוּר כְּבוֹד שְׁמֶךָ, כִּי אֵל חַנוּן וְרַחוּם שְׁמֶךָ. לְמַעַן שְׁמֶךָ ה', וְסִלְחָתְךָ לְעוֹנְנוּ כִּי רַב הוּא. סִלַּח לָנוּ אֲבִינוּ, כִּי כָרַב אִוְלָתָנוּ שְׁגִינוּ. מְחַל לָנוּ מִלְּכָנוּ, כִּי רַבּוּ עוֹנְיָנוּ.

גם בהקדמה לפסוקי השבח עסקנו בבקשת סליחה: "דלתיך דפקנו רחום וחנון, נא אל תשיבנו ריקם מלפניך. מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו, כי אתה שומע תפלה", אך שם הייתה הבקשה מינימאלית, "ריקם אל תשיבנו", ואילו כאן אנו מבקשים בקשה מלאה: "חוסה על עמלך", "עשה למען שמך" ⁸.

ישנה הקבלה נוספת בין ברכות השבח הפותחות את תפילת העמידה ובין הפתיחה לסליחות. ברכות השבח בתפילה מתחלקות לשני חלקים: א. ברכת אבות; ב. ברכת גבורות ה' וברכת קדושת השם.

ברכת גבורות ה' וברכת קדושת השם עוסקות בשבחו של מקום אך משבחות את הקב"ה בשני שבחים הפוכים. בברכת גבורות ה' אנו משבחים את הקב"ה על היותו בעל כל היכולות והגבורות, והוא משתמש בהן כדי לעזור לבריותיו - "סומך נופלים, רופא חולים, מתיר אסורים...". השבח של ברכת קדושת השם הפוך - הקב"ה קדוש, מופרש, בלתי מובן ובלתי ניתן

⁷ פסוק זה מחדד את ההבדל בין פסוקי השבח של פסוקי דומרא לבין פסוקי השבח של הסליחות. הפסוק "השתחוו לה' בהדרת קדש חילו מלפניו כל הארץ" מובא בשני המקומות, אך בפסוקי דומרא מובא גם הפסוק הקודם: "הבו לה' כבוד שמו שאו מנחה ובאו לפניו". פסוק זה "מרכז" את אימת היראה מפני ה', ולכן מובא בפסוקי דומרא ומושט בפסוקי הסליחות.

⁸ עיין טור [או"ח סי' תקפב] המבאר: "כי המבקש צריך לבקש תחלה דבר מועט ואח"כ מוסיף והולך כמו שמצינו (תהלים יט) בדוד: תחלה אמר 'שגיאות מי יבין' ואח"כ בקש על הזדונות, דכתיב 'גם מזדים חשוך עבדך', ואח"כ 'אל ימשלו בי אז איתם', פירוש העבירות החזקות. ומביא משל לזה: א"ר אבא כותים הללו יודעים לבקש על הפתחים, תחלה אומר תן לי מעט מים ונותנין לו, תנו לי בצל אחד ונותנין לו, אומר בצל בלא פתא נסיב ליבא. כך הצדיקים יודעים לרצות בוראם, שנאמר 'שפתי צדיק ידעון רצון'".

להשגה. שתי ברכות אלו מקנות למתפלל את התודעה לפני מי הוא עומד בתפילה.

ברכת אבות, לעומת זאת, עוסקת בעניין אחר. ברכה זו מזכירה את תחילת השושלת היהודית - "א-להינו וא-להי אבותינו א-להי אברהם א-להי יצחק וא-להי יעקב" - ואת תוצאתה - "וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה". ברכה זו מאפשרת לנו לעמוד לפני הבורא. כיצד אדם ילוד אישה וקרוב חומר יכול לעמוד לפני חי העולמים? התשובה שאיננו עומדים לבד, אנחנו חוליה בשרשרת שתחילתה באבותינו הקדושים וסופה בגאולה השלמה. הואיל ואנו חוליה בשרשרת הדורות, יש לנו הזכות לעמוד ולשפוך את לבנו לפני הבורא יתברך.

פסוקי השבח מקבילים לברכת גבורות ה' ולברכת קדושת השם, שהם עוסקים בשבחו של מקום ומחדירים לתודעתנו לפני מי אנו עומדים וממי אנו מבקשים סליחה ומחילה. ההקדמה לפסוקים מקבילה לברכת אבות - היא נותנת לנו את הזכות להתחנן על נפשנו. "לך ה' הצדקה ולנו בושות הפנים. מה נתאונן, מה נאמר, מה נדבר ומה נצטדק. נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה אליך כי ימינך פשוטה לקבל שבים". ההכרה בבושת הפנים שלנו, ההכרה שאין לנו שום זכות שאנו יכולים לסמוך עליה, היא הבסיס לאמירת הסליחות והיא המתירה לנו לעמוד לפני ה' בתפילה.

הפיוטים

רוב פיוטי הסליחות מכילים שילוב של המוטיבים הבאים, כולם או חלקם:

א. אפסות האדם לעומת גדולתו של ה'. "רַמָּה וְתוֹלְעָה אַחֲרֵינוּ, שָׁוֵא וְהֶבֶל שְׁנוֹתֵינוּ" [כה]; "אֲדָם אֵיךְ יִזְכָּה, כָּכֹל יוֹם לַמָּוֶת מִחֶכְהָ, בְּשֵׁר מִה יִדְבֹּר, וְהוּא מוֹכֵל לְקַבֵּר, גִּוּיוֹ לְבוֹר נוֹפֵל, לְמִקּוֹם חֲשָׁף וְאֶפֶל, דְּמִיּוֹנוֹ לְהֶבֶל דָּמָה, וְגַם נִמְשַׁל פְּהֵמוֹת נְדָמָה" [לב]; "מִלֶּךְ מְלָכִים רָם עַל רַמִּים, שׁוֹכֵן שְׁחָקִים וְיוֹשֵׁב בְּמַרוֹמִים, הַמְהַלֵּל וְהַמְשַׁבַּח לְעוֹלָמֵי עוֹלָמִים, בְּרוּךְ וּמְבָרֵךְ בְּפִי כָּל יְקוּמִים" [עה].

ב. קושי לעמוד בתפילה בשל אפסותנו וחטאינו. "שְׁיִחַ שְׁפֹתֵינוּ אִם נִבְרַר כְּשׁוֹשָׁן, עֲוֹנֵנוּ נִגְדָנוּ יִשָּׁן נוֹשָׁן" [ט]; "אֵיכָכָה אֶפְצָה פֶה וְאֵיךְ אֶשָּׂא עֵין, בִּי אֵין מַעַשׂ וּבְיָדֵי זְכוּת אֵין" [כד]; "וְאֵיךְ אֶקְנֶה וְאֶנִּי רַב דְּפִי, הָיֹת לְרִצּוֹן אֶמְרֵי פִי" [כז].

ג. חטאינו המבישים מביאים עלינו צרות. "צַעֲלָנוּ נְתִיבוֹתֶיךָ הַיְשָׁרִים וְהַנְּכוּחִים, דְּבַקְנוּ בְּתוֹעֵבוֹת וּבְמַעֲשֵׂים זְנוּחִים" [א]; "וְחַלִּינוּךָ וּדְרָשְׁנוּךָ בּוֹשִׁים וְחַפְרִים, אֵת חַטְאֵתֵינוּ הַיּוֹם אָנוּ מְסַפְּרִים" [ס]; "פְּגַרְיֵנוּ אִם תִּצְמִית וְדַמְנוּ אִם תִּשְׁפֹּךְ, צְדָקָה אַרְץ וּמַבְלֵי רִגְזוֹ תִּהְפֹּךְ" [ט]; "חֲלֵי וּמַכְאוֹב לְהַכְתֵּב לֹא נִמְסַר, עֲלוּכִים מִנְעַר וּמִהֶם לֹא הוֹסַר" [ח]; "גּוֹלָה וְסוּרָה קְדוֹרָנִית תִּשׁוּכָה, דְּמַעַתָּה מִצוּיָהּ בְּלִחְיָהּ לְמִשְׁכָּהּ, דְּרוּסָה בְּעוֹטָה נְגוּחָה נְשׁוּכָה" [יח]; "כְּלָמוֹת וְרֶק פְּגִינוּ מְצַפִּים צָפָה, כִּי גִדְל הַכָּאֵב מִפָּה וּמִפָּה, לִיּוֹצֵא בְּעַתָּה וְלִבָּא אֵין רַפָּא" [נו].

ד. חרטה על החטא ובקשה לשוב אל ה'. "שׁוֹמֵעַ זֹאת יִבְכֶּה וַיִּדְאָג, בְּכִכִּי וּבְתַחֲנוּנִים כְּלִבֵּיא יִשְׁאָג, תִּפְלֶה וּצְדָקָה יִרְבֶּה, אוֹלֵי מִיִּסוּרֵיךָ יִחַבֵּא" [לב]; "לְזֹאת נִפְשֵׁי נִשְׁמָה, כְּאִישׁ שׁוֹכֵב בְּכִלְמָה, עָרִם אֲשׁוּב שְׁמָה, מְשׁוּגְתֵי נִשְׁאֲתֵי, וּבְלִבֵּי קְרֵאֲתֵי, אֲזִכִּי חֲטֵאֲתֵי" [עא]; "בְּאֵוֹת נִפְשָׁהּ הַגִּישָׁה לְפִתַּח בְּחֻרְטָה" [עג].

ה. נאמנות לה' חרף כל הצרות העוברות עלינו. "לוֹקָה וּמִשְׁתַּלְמֶת בְּעוֹן שׁוֹלִים, לֹא שְׂכָחָהּ בְּכֹל זֹאת מִכְּתָב עֲזוֹ חֲבִיּוֹן" [ז]; "וְהִמָּה בְּקִשׁוֹ לְהַפְרִידֵי מִמֶּךָ, וְאֲנִי לֹא עֲזַבְתִּי פִקְדוֹתֶיךָ" [סד]; "זֹאת אֲשִׁיב תְּשׁוּבָה לְמִרְיָבִי, חֲלִילָה לִי לְשַׁכַּחָהּ וּלְעֲזָבִי, חֲטִיבֶת אֵל אֱלֹהֵי אָבִי" [סט].

ו. כוחן של י"ג מידות של רחמים שאינן חוזרות ריקם. "יִדְעֶתוּ שְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה סְדוּרוֹת, הַבְּטַחְתוּ שְׁאֵין רִיקָם חוֹזְרוֹת" [כח]; "חֲזַקְתָּ חֶק חֲקַת עֲשָׂר וְשֹׁלֵשׁ כְּמִדְבָּר, מִחֲזִיקִים וְלֹא רִיקָם שְׁלַחְתִּי לְהַתְגַּבֵּר" [עג]; "תִּמְכַתִּי יִתְדוּתִי בְּשֹׁלֵשׁ עֶשְׂרֵה תְבוֹת" [פב].

ז. זכות אבות, ובפרט זכות העקדה. "יִכְמְרוּ רַחֲמֵי בְּזָכוֹת שְׁלֹשֶׁת תְּמִימִים" [כו]; "קִיּוֹם בְּרִית אָבוֹת זָכַר לְבְּנֵיהֶם" [ע]; "פְּדִיתָ אוֹתוֹ בְּאֵיל בְּסִבְדָּךְ אַחֲוִי, לִכֵּן עֲמִידְתָּנוּ וְעֲנִינוּנוּ לֹא תְבוּז, צַעֲקַתְנוּ שְׁמַע וְשׁוּעַתְנוּ סִכַּת, בְּזָכוֹת אָב נִסַּע סְבוֹת" [נח].

ח. בקשת כפרה וגאולה. "תַּעֲבִיר חֲטָא וְתִמְחָה פְּשָׁעִים, זְדוֹנוֹת וּשְׂגָאוֹת סְתָרִים וַיְדוּעִים" [סב]; "גִּדְר פְּרִצַת סִכַּת דָּוִד הַנּוֹפְלֶת, רוּמָם קְרִיָה עַד עֶפְרַיִם מִשְׁפָּלָת, שְׁבוּיָהּ נַחֵם נַחֲמָה מִכְּפָלָת, מְאוּרָה הָאֵר וְתֵאִיר מְאֻפְלָת" [יב]; "טִירְתָּךְ הוֹשְׁמָה לְעֵיַם, טִיבָה בְּחוֹמוֹת בְּנוּיִים" [מו]; "קוּמָם בֵּית שְׁכִינַת הַיְדוּדֶךָ" [סו].

חשוב להדגיש שבכך לא תמו הרעיונות המובעים בסליחות, וכל פיוט שופך אור על זווית אחרת ומעיר רגשות אחרים. כך למשל הפיוט "אז טרם נמתחו" [מב] שכתב רש"י, מתאר תיאור מלא הוד את שבעת הדברים שנבראו קודם העולם ובכללם התשובה וכוחה העצום; הפיוט "יחביאנו צל

ידו" [סה] מתמקד, בעקבות מזמור קלט בתהלים, בחוויית נוכחותו חובקת הכול של ה', חווייה נוראה ומנחמת גם יחד; והפיוט "תפלה תקח" [מא] עוסק בנושא הלכתי של ממש ומתאר את סדר עבודת התמיד לפרטיה.

כמו כן הפיוטים הנאמרים בערב ראש השנה ובערב יום הכיפורים מתמקדים, בשונה משאר הימים, בחוויית הדין ובפחד שהיא מעוררת. יום הדין קרב, לבנו יראה מתמלא, ושפתותינו תפילה דובכות - "אָדוֹן, בְּפָקֶדֶךָ אָנוּשׁ לְבָקָרִים, בְּמַצוֹי הַדִּין אֵל תִּמְתַּח".

י"ג מידות רחמים

י"ג מידות של רחמים הן עיקר הסליחות. דבר זה נאמר בתורה, נשנה בגמרא ומשולש בסליחות. נאמר בתורה [שמות לד, ד-ז] שהקב"ה עבר בנקרת הצור וקרא את י"ג מידות הרחמים, נשנה בגמרא [ר"ה יז ע"ב] ש"ברית כרותה לשלוש עשרה מידות שאינן חוזרות ריקם", ומשולש בסליחות בעצם החזרה הרבה על י"ג המידות.

המושג "שלוש עשרה מידות" מפורש בגמרא, אך אין מפורש בה מהן שלוש עשרה המידות, ונחלקו בכך הראשונים.⁹ נבאר את המידות על פי שיטת רבינו תם [בתוס' ר"ה יז ע"ב ד"ה שלש]¹⁰. רבינו תם סובר שי"ג מידות הרחמים הן: א. ה'; ב. ה'; ג. א-ל; ד. רחום; ה. חנון; ו. ארך אפיים; ז. רב חסד; ח. אמת; ט. נוצר חסד לאלפים; י. נושא עוון; יא. [נושא] פשע; יב. [נושא] חטאה; יג. נקה.

ביאור המידות מצריך הקדמה קצרה. הירושלמי [תענית פ"ב ה"א] מביא את דברי רבי חנינה: "מאן דאמר דרחמנא וותרן יתוותרון בני מעוי אלא מאריך רוחיה וגבי דידיה" [מי שאומר שהקב"ה ותן - יבתרו בני מעוי, אלא הוא מאריך רוחו וגובה את שלו]. רבי חנינה בא להוציא מטעות שרחמיו של הקב"ה נובעים מוותרנות, שהקב"ה מוותר לנו על חטאינו ואינו מתייחס אליהם בחומרה. ויתור נובע מאדישות ומחוסר חשיבות כלפי החטא, ושני הדברים הללו אינם

⁹ עיין תוס' ר"ה יז ע"ב, הגהת התוס' שם, רמב"ם [שו"ת סי' רסז] והגר"א [שיר השירים ד, יג]. עיקרי המחלוקת הם: א. אם למנות "ה' ה'" כמידה אחת, כשתי מידות או שאינן מידות כלל אלא פתיחה למידות; ב. "ארך אפיים" - מידה אחת או שתיים [מאריך אף לצדיקים ומאריך אף לרשעים - ע"פ ירושלמי תענית ב, א]; ג. "נוצר חסד לאלפים" - מידה אחת או שתי מידות; ד. סיום המידות - "חטאה" או "נקה" או "לא ינקה".

¹⁰ פרק זה הוא תקציר של הספר "י"ג מידות של רחמים" מאת הרב עזרא ביק שליט"א. מומלץ מאוד ללמוד את הספר במלואו ולא להסתפק בתקציר.

נכונים. הקב"ה אינו אדיש למעשינו, ולחטא יש משמעות רבה. הקב"ה הוא טוב והחטא הוא רע, והטוב והרע אינם יכולים לדור בכפיפה אחת. רבי חנינא מפרש שהקב"ה אינו ותרן אלא סבלן, הוא אינו מעניש את החוטא מיד אלא מאפשר לו לתקן את מעשיו ולשוב בתשובה שלמה. י"ג מידות רחמים הן מידות רחמים המאפשרות לקב"ה לקיים את החוטא בעולם אף על פי שהחטא מחייב את הקב"ה לכלותו.

ה' ה'

הגמרא [ראש השנה יז ע"ב] מפרשת: "ה' ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה". על פי גמרא זו מבאר רבינו תם [שם] ש"ה' ה'" הם שתי מידות: "אני ה' קודם שיחטא לרחם עליו, ואני מרחם לאחר שיחטא אם ישוב".

דברי רבינו תם דורשים ביאור, אם האדם לא חטא - מדוע זקוק הוא למידת רחמים? וכך מדוע "ה'" שקודם החטא ו"ה'" שאחר החטא הם שתי מידות שונות, והרי אותו ה' מרחם לפני החטא ומרחם לאחר החטא, ומדוע מתפצלת מידה זו לשתיים?

כדי לבאר נקודה זו יש להקדים ולבאר את משמעות שם הוי"ה. משמעות שם זה היא שה' הווה ומהווה את כל העולמות. הוא יצר את כל העולמות והוא מקיים אותם. קיומה של כל ההוויה תלויה ברצונו, ואין קיום לשום דבר ללא רצונו.

מידת הרחמים הראשונה היא שה' המהווה את כל ההוויה רצה לברוא עולם ולתת לבריותיו חיים. "עולם חסד ייבנה" - חסד הוא נתינת דבר החסר לאדם, והחסד הגדול ביותר הוא לתת לאדם את קיומו. החסד שעושה הקב"ה עם בריותיו ומקיימן הוא מידה של רחמים.

מידת הרחמים השנייה היא שה' ממשיך לקיים את עולמו לאחר החטא. העולם כולו קיים ברצונו של הקב"ה, והקב"ה רוצה שבני אדם יעשו את הטוב. אדם החוטא מפסיק לעשות את הטוב, ומכיוון שהקב"ה אינו מעוניין ברע אין לחוטא אפשרות קיום. מידת הרחמים השנייה היא קיום ההוויה אף לאחר שבני אדם חוטאים לו ועושים כנגד רצונו.

רצונו של הקב"ה לקיים את העולם לפני החטא ורצונו לקיימו לאחר החטא הם שני רצונות שונים, וממילא גם שתי המידות המקיימות את העולם לפני החטא ולאחריו הן שתי מידות שונות.

א-ל

המידה השלישית היא "א-ל". מבואר בהגהת התוס' [ראש השנה יז ע"ב]:
 "א-ל הוא מדת חוזק כי ביד חזקה הוא מכין מזון לכל הבריות, כדכתיב
 'הכפירים שואגים לטרף ולבקש מא-ל אכלם'".

דברי הגהת התוס' צריכים ביאור, אם א-ל היא מידת חוזק - מה מקומה
 בין י"ג מידות של רחמים?

בעולם הפיזי שאנו חיים בו, חוזק בא לידי ביטוי ביכולת לעשות דבר
 קשה, ביכולת להפעיל כוח המתגבר על כוחות הטבע. אך הקב"ה אינו
 כפוף לחוקי הטבע, וממילא היכולת להתגבר על כוחות הטבע אינה
 מבטאת את חוזקו. חוזקו של הקב"ה בא לכאורה לידי ביטוי במעשה
 שהוא עושה נגד "רצונו", נגד ההנהגה הטבעית שבה הוא היה אמור
 להנהיג את העולם. כפי שביארנו במידה הקודמת, רצונו של הקב"ה שבני
 אדם יעשו את הטוב, והחוטא עושה רע הנוגד את רצון הבורא. ההנהגה
 הטבעית היא שהעושה מעשה כנגד רצון ה' אינו יכול להתקיים, מפני
 שהקב"ה אינו רוצה מעשה הנעשה כנגד רצונו, וללא רצונו של הקב"ה
 הבריאה אינה יכולה להתקיים. חוזקו של הקב"ה הוא בפעולתו נגד
 "רצונו", נגד ההנהגה שבה הוא היה אמור להנהיג את העולם, ובהיותו
 ממשיך את קיומם של החוטאים והחטאים. קיומם של החוטאים הוא
 כביכול פעולה של כוח שהקב"ה צריך להפעיל, כמובא בפסוק "ועתה יגדל
 נא כח ה' כאשר דברת לאמר" [במדבר יד, יז].

מידות הרחמים אינן מידות של חולשה, של כניעה לרגשות, אלא מידות
 של כוח - הכוח להתגבר על ההנהגה הטבעית של העולם.

שלוש מידות הרחמים הראשונות הן חטיבה אחת - מידות המאפשרות
 את קיום העולם. במידות אלו אין התייחסות לאדם מסוים או לחטא מסוים
 אלא לעולם בכללותו. המידות הבאות הן אישיות - אפשרות קיומו של
 האדם הפרטי שחטא.

רחום

בעינינו "רחום" ו"חנון" הן מילים נרדפות, אך חלוקתן לשתי מידות
 מלמדת שהן שונות זו מזו במהותן. להבנת המידות הללו נייעזר גם כאן
 בדברי הגהת התוס' [שם]:

רחום גם הוא מדת רחמים ולא כמדת ה' כי הרחמים חלוקים,
 כדאמרין הכא קודם תשובה ואחר תשובה, וחנון גם הוא מענין

אחר, כי מידת רחמים היא שלא בשעת צרה, כי בטרם תגיע הצרה הוא מרחם שלא תבוא, אבל חנון הוא שחונן בעת הדחק לגאול הצועק, כדכתיב "חנון יחנך לקול זעקך", ומידה זו כביכול שבעל כח יש לו לחון על הצועק אף שלא כדין...

מבואר בהגהת תוס' שיש הבדל מהותי בין מידת "רחום" ובין מידת "חנון", "חנון" הוא מידת רחמים שלא כדין, ומהגדרה זו אנו לומדים ש"רחום" הוא מידת רחמים כדין. כיוון שהרחמים הם כדין, הרי הם פועלים אף שלא בשעת הצרה, "חנינה" היא שלא כדין והיא פועלת בעקבות זעקתו של הנידון על הצרה שבאה עליו.

נבאר דברים אלו. אדם החוטא חייב לקבל עונש על חטאו, אך טיב העונש משתנה מאדם לאדם וממצב למצב. אנו מבינים היטב שעל אף ששני בני אדם עברו אותה עבירה, ייתכן עונש חמור לאחד ותגובה סלחנית לאחר. הדין מתחשב בעברו של האדם, במצבו המשפחתי, בעברו הפלילי ובנתונים רבים אחרים. מידת הדין אינה מכירה בכך, מבחינתה לכל עבירה יש העונש הראוי לה ואין להתחשב בנתונים אחרים, אך מידת הרחמים מכירה בנתונים נוספים. רחמים אלו הם "בדין", ראוי להתחשב באדם חסר עבר פלילי, ראוי להתחשב באדם המטופל בהורים זקנים ובילדים רכים שהעונש לא יפגע בהם, וכיוצא בזה.

חנון

במידה הקודמת ראינו את דברי הגהת התוס' כי "חנון" איננה כדין אלא תגובה לצעקתו של האדם. מידה זו צריכה הסבר, מדוע הקב"ה מרחם שלא כדין? עוד צריך להסביר מדוע רחמים אלו תלויים בצעקתו של האדם, וכי יש משוא פנים לפני המקום ואדם הזועק נענה יותר מאדם הכונס את כאבו בתוך לבו?

התשובה היא שזעקתו של הנידון גורמת להזדהות הדיין עם כאבו של הנידון, הדיין שומע את זעקת הנידון, רואה עצמו במקומו של הנידון, וממקום זה הוא מרחם עליו לפנים לשורת הדין. תגובה כעין זו קיימת גם אצל ריבונו של עולם. הקב"ה ברא את האדם בצלם א-להים, הוא מזהה את הפוטנציאל שיש באדם להיות "חסר מעט מא-להים", ובגלל קירבה זו שבין הבורא לנברא, הקב"ה שומע את זעקת החוטא, כביכול מרגיש הזדהות עם האדם וחונן אותו מתנת חנם.

ארך אפיים

הירושלמי [תענית פ"ב ה"א] מאריך בביאור מידה זו:

אמר רבי חנינה, מאן דאמר דרחמנא וותרן יתוותרון בני מעוי אלא מאריך רוחיה וגבי דידיה [=האומר שהקב"ה ותרן, יבתרו בני מעוי אלא שהוא מאריך רוחו וגובה את שלו].
אמר רבי לוי, מהו ארך אפיים - רחיק רגיו, למלך שהיו לו שני ליגיונות קשים אמר המלך אם דרים הן עמי במדינה עכשיו בני המדינה מכעיסין אותי והן עומדין אותן אלא הריני משלחן לדרך רחוקה שאם הכעיסו אותי בני המדינה עד שאני משלח אחריהם בני המדינה מפייסים אותי ואני מקבל פיוסן, כך אמר הקדוש ברוך הוא אף וחמה מלאכי חבלה הן הרי אני משלחן לדרך רחוקה שאם מכעיסין אותי ישראל עד שאני משלח אצלן ומביאין ישראל עושיין תשובה ואני מקבל תשובתם... אמר ר' יצחק ולא עוד אלא שנעל בפניהן הדא הוא דכתיב [ירמיהו נ, כה] "פתח ה' את אוצרו ויוצא את כלי זעמו" עד דו פתח עד דו טרד רחמוי קריבין [=עד שיפתח ועד שיטרה הרחמים מתקרבים].

למדנו במידה הקודמת שהקב"ה מזדהה עם בריותיו ולכן חונן אותם במתנת חינם, אך הזדהות זו גורמת גם לכעס. דיין שאינו חש הזדהות עם הנידונים, אינו כועס עליהם, הוא פוסק את הדין ודיו. אך הדיין המזדהה אינו נשאר אדיש וחטאיו של הנידונים מכעיסים אותו.

כעס זה גורם לכליה, אך כפי שמבאר רבי לוי מידת ארך אפיים מונעת את הכליה. הקב"ה מרחיק את כעסו כמלך המרחיק את הלגיונות האמורים להעניש את המורדים בו, והרחקה זו מאפשרת לפייסו בתשובה ומעשים טובים.

רבי חנינא מדגיש שהקב"ה מרחיק את כעסו אך אינו מבטל אותו. האומר שהקב"ה מוותר על העונש, יבתרו בני מעוי - יש בעולם דין ויש דייין, הקב"ה אינו מוותר על דינו אלא דוחה את יישום גזר הדין כדי לאפשר לאדם לחזור בתשובה ולתקן את דרכיו.

רב חסד

את המידה "רב חסד" ניתן לפרש כ"אדון החסד" וניתן לפרש גם "כמרבה חסד", אך בית הלל [ר"ה יז ע"ב] מפרשים: "מטה כלפי חסד". הקב"ה דן את בריותיו ושוקל את זכויותיהם וחובותיהם על כפות המאזניים. כאשר

המאזניים שקולים, הוא אמור להענישם על עבירותיהם [כשיטת בית שמאי (שס)] אך הקב"ה מעניק לזכויות משקל יתר ובזכות כך האדם ניצול מדינו. הגמרא מקשה על דברים אלו שהקב"ה מטה כלפי חסד: "היכי עביד [=כיצד הקב"ה עושה], רבי אליעזר אומר כובשו שנאמר 'שוב ירחמנו יכבש עונתינו'. רבי יוסי בר חנינא אומר נושא שנאמר 'נשא עון ועבר על פשע'". רבי אליעזר אומר שהקב"ה מכביד ידו על כף הזכויות ולכן הן "שוקלות יותר" מהעבירות, ורבי יוסי בר חנינא אומר שהקב"ה מגביה את כף העבירות ולכן הן "שוקלות פחות" מהזכויות. לדעת רבי אליעזר, הקב"ה מכביד את הזכויות. בעולמנו יש בחירה חופשית וכדי לאפשר בחירה חופשית יש להעניק לזכויות ולחובות משקל שווה, אולם בעולמו של הקב"ה אין קיום לרע אלא לטוב בלבד, ולכן משקלו של הטוב גדול ממשקל הרע. לדעת רבי יוסי בר חנינא, הקב"ה נושא את העבירות. הקב"ה מקיים את העולם ובלעדיו אין האדם קיים. כשהאדם חוטא, הקב"ה כביכול שותף לחטא שהרי הוא אפשר לאדם לחטא. הואיל והקב"ה כביכול שותף לחטא, הוא נושא באחריות עליו, וממילא חלקו של האדם בחטאו קטן.

אמת

הקב"ה מכיר בכך שהאמת בעולמנו אינה מושלמת אלא מתפתחת, והחטא הוא חלק מהתפתחות האמת. התהליך שאדם עובר כדי להגיע לאמת, כולל את הבחירה החופשית, את הנפילה בחטא, וגם את הקימה והיציאה מהחטא. לפיכך הקב"ה אינו מתייחס רק לחטא כפי שהוא בשעה זו, אלא בוחן את ההשלכות שיש לחטא בעתיד. השלכות אלו מאפשרות לדון את האדם גם על פי העתיד האפשרי ולא רק על פי מעשיו כעת. על פי הבנה זו אנו מבינים את המדרש [בראשית רבה ח, ה] על בריאת האדם:

א"ר סימון, בשעה שבא הקדוש ברוך הוא לבראת את אדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כיתים כיתים, וחבורות חבורות, מהם אומרים אל יברא, ומהם אומרים יברא... חסד אומר יברא שהוא גומל חסדים, ואמת אומר אל יברא שכולו שקרים, צדק אומר יברא שהוא עושה צדקות, שלום אומר אל יברא דכוליה קטטה. מה עשה הקדוש ברוך הוא, נטל אמת והשליכו לארץ, הדא הוא דכתיב "ותשלך אמת ארצה". אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא, רבון העולמים מה אתה מבזה תכסיס

אלטיכסייה שלך, תעלה אמת מן הארץ, הדא הוא דכתיב "אמת מארץ תצמח".

המידות השונות דנות לפי הקב"ה אם ניתן לברוא את האדם. מידת האמת אומרת שלא ניתן לברוא את האדם "שכולו שקרים". חותמו של הקב"ה אמת, ואמת זו אינה סובלת שקר, ואפילו שקר אחד קטן הופך את האדם לשקרן. עונים מלאכי השרת ש"אמת מארץ תצמח" - הקב"ה ברא אדם עם אמת צומחת, עם אמת מתפתחת, עם אמת משתלמת, וגם אמת זו היא חלק מהאמת השלמה.

נוצר חסד לאלפים

המידה "נוצר חסד לאלפים" דומה לביטוי בתפילה "זוכר חסדי אבות", אך נראה שיש הבדל מהותי בין "נוצר", שומר, לבין "זוכר". זכירה מתייחסת למציאות בעבר, שהרי דבר הקיים כעת אינו זקוק לזכירה, ואילו שמירה מתייחסת למציאות קיימת. חסד עושה עמנו הקב"ה ששומר את החסדים שעשו אבותינו בעבר והם מתחברים למעשינו בהווה. האדם לכשעצמו חייב, אך אם רואים אותו כחלק משרשרת הדורות וכחלק מהמאמץ הכללי של האבות וכלל ישראל, הוא זוכה למבט סלחני יותר.

הרמב"ן [שמות לד, ו] מציע פירוש נוסף ל"נוצר": "מצמיח - מן 'נוצר' משרשיו יפרה". פירוש זה מתחבר לפירוש הקודם, הקב"ה לא רק שומר בהווה את חסדי העבר אלא גם מצמיח אותם, הם פרים ורבים. מעשיהם המופלאים של האבות קיימים כיום במציאות וכל מעשה קטן שלנו מתוסף עליהם ומקדם את העולם לייעודו. כך אין אנו מקבלים שכר על התוספת שלנו בלבד אלא על הכול.

נושא עוון ופשע וחטאה

חטאו של האדם פוגע בעולם ומטנף אותו, והקב"ה מונע פגיעה זו על ידי נשיאת החטא כביכול על עצמו. הקדושה האלקית היא אינסופית והחטא אינו יכול לפגוע בה. בנשיאתו החטא מתבטל בקדושתו של הקב"ה, וביטול זה מונע את השפעת הטינוף שבחטא.

עוון הוא עבירה במזיד. עבירה זו פוגעת בטוב - בעולם שהוא מעשה ידיו של הקב"ה ומגלם בהוויתו את הטוב האלקי. פשע הוא מרידה במלכות הקב"ה בעולם. חטאה היא עבירה בשוגג, אין בה כוונה שלילית ולכן אינה פוגעת בטוב, אין בה התרסה כלפי הקב"ה ולכן אינה פוגעת במלכותו, אך עצם החטא מטנף את נפש האדם ולכן אף השגחה זקוקה לתיקון ולטהרה.

"נושא עוון ופשע וחטאה" אינה מידה אחת אלא שלוש מידות שונות. הקב"ה נושא את העוון, נושא את הפשע ונושא את החטאה. העוון פוגע בנוכחות הקדושה בעולם ולכן פוגע בטוב, הקב"ה נושא את העוון, הוא מחבר את עצם הקדושה הבלתי ניתנת לפגיעה עם נוכחות הקדושה שבעולם, ובכך מונע את השפעת העוון. הקב"ה נושא את הפשע, הוא מחבר את מלכותו שבשמיים עם מלכותו בארץ, ובכך הופך את מלכותו לבלתי פגיעה, והפשע בטל. הקב"ה נושא את החטאה, הוא מחבר בין נשמת האדם לנשמת א-לוה ממעל, ובכך הופך את נשמת האדם לטהורה ללא טינוף.

ונקה

הקב"ה מנקה את האדם מהחטא ומוחק אותו ללא השארת כתם או סימן. שמים עשרה המידות הקודמות אפשרו את קיומו של האדם וביטלו את ההשפעה השלילית של החטא. אולם על אף שמידות אלו נותנות לאדם את יכולת הקיום שלו, הן עדיין אינן מאפשרות לו לקיים את ייעודו - הדבקות בקב"ה. החטא, אף שנמחל, חוצץ בין האדם ובין הקב"ה ואינו מאפשר לו להידבק בו. מידה זו מנקה את החטא לגמרי ומאפשרת לאדם להידבק בקב"ה. למידה זו קיים תנאי מקדים שאינו קיים במידות הקודמות: "תניא רבי אלעזר אומר, אי אפשר לומר נקה שכבר נאמר לא ינקה, ואי אפשר לומר לא ינקה שכבר נאמר נקה, הא כיצד מנקה הוא לשבין ואינו מנקה לשאינן שבין" [וימא פו ע"א]. אדם שאינו חוזר בתשובה אינו מעוניין להידבק בקב"ה ולכן הקב"ה אינו מנקה את עונו, אך החוזר בתשובה ומעוניין להידבק בקב"ה, הקב"ה משתמש במידה האחרונה, מנקה את השב מחטאו, ומאפשר לאדם להידבק בו.

מביאור המידות עולה שי"ג מידות מתחלקות לשלוש קבוצות:

- א. ה', ה', א-ל - מידות כלליות העוסקות בהמשך קיומו של העולם למרות החטא.
- ב. רחום, חנון, ארך אפיים, רב חסד ואמת - הקב"ה אינו ממית את החוטא אלא מרחם עליו ומאפשר לו לחזור בתשובה ולתקן דרכיו.
- ג. נוצר חסד לאלפים, נושא עוון ופשע וחטאה ונקה - הקב"ה מכפר על החטא¹¹.

¹¹ המידה "נוצר חסד לאלפים" יכולה להשתייך לשתי הקבוצות - יש בה גם הצלת החוטא וגם תיקון החטא.

וידוי

א-להינו וא-להי אבותינו, תבוא לפניך תפלתנו, ואל תתעלם מתפלתנו, שאין אנו עדי פנים וקשי ערף לומר לפניך ה' א-להינו וא-להי אבותינו צדיקים אנחנו ולא חטאנו, אבל אנחנו ואבותינו חטאנו.

אשמנו, בגדנו, גזלנו, דברנו דפי, העונו, והרשענו, ודנו, חמסנו, טפלנו שקר, יעצנו רע, כזבנו, לצנו, מרדנו, נאצנו, סרדנו, עוינו, פשענו, צרדנו, קשינו ערף, רשענו, שחתנו, תעבנו, תעינו, תעתענו.

סרנו ממצותיך וממשפטיך הטובים ולא שנה לנו, ואתה צדיק על כל הבא עלינו, פי אמת עשית ואנחנו הרשענו.

זה נוסח הוידוי שנוהגים בו בתפוצות ישראל. הגמרא במסכת יומא נפ"ע"ב] דנה בנוסח הוידוי שאומרים ביום הכיפורים, ומסיקה: "אמר מר זוטרא לא אמרן אלא דלא אמר אבל אנחנו חטאנו אבל אמר אבל אנחנו חטאנו תו לא צריך נ] אמר מר זוטרא: האמוראים שעסקו בנוסח הוידוי דנו באדם שלא אמר "אבל אנחנו חטאנו", אך אם אמר "אבל אנחנו חטאנו" - אינו צריך להוסיף דבר, מפני שזה עיקר הוידוי". כלומר, עיקר הוידוי הוא "אבל אנחנו חטאנו", ושאר הוידוי הוא תוספת למשפט זה. ננתח את נוסח הוידוי, ונבחן את התאמתו לדברי הגמרא.

הוידוי מורכב משלושה חלקים: א. פתיחה; ב. מילות הוידוי על פי סדר הא"ב; ג. חתימה. המוטיב שבפתיחה הוא שאנחנו מכירים בחטאנו, ומתוך הכרה גמורה בחטאנו אנו מתפללים לקב"ה שלא יתעלם מתחינתנו. מוטיב זה קיים גם בסיום - "סרנו ממצוותיך וממשפטיך הטובים... ואנחנו הרשענו", אך מתוסף מוטיב נוסף: "ואתה צדיק על כל הבא עלינו כי אמת עשית". אין התאמה בין ההתנהגות שלנו ובין הנהגתו של הקב"ה, אנו חוטאים והקב"ה צדיק, הקב"ה משפיע עלינו טובה ומוליך אותנו בדרכים ישרות אך אנו עושים את הרע בעינינו.

בין הפתיחה לחתימה אנו מפרטים את חטאינו על פי סדר הא"ב. אך בחינת מילות הוידוי מעלה שאין כאן פירוט החטא, אלא חזרה במילים נרדפות על העובדה שאנו חוטאים. רוב מילות הוידוי אינן עוסקות בחטא מסוים אלא מתארות חטאים כלליים.

אמנם ישנן מילים אחדות המתארות חטאים מסוימים :

גזלנו.

דיברנו דופי - דיברנו דברים רעים, דברי גנאי על אנשים, שפה לא נקייה וכד'.

חמסנו - גזלנו ממון אחרים.

יעצנו רע - נתנו לאנשים עצות שאינן טובות להם.

כיזבנו - שיקרנו.

לצנו - עסקנו בדברי ליצנות, ציניות המונעת מהאדם לחזור בתשובה.

שש מילים בלבד מעשרים וארבע מילות הוידוי מתארות חטאים מסוימים [יש להעיר שעבירות אלו הן בעיקר בין אדם לחברו].

נפרט עתה את שמונה עשרה המילים המתארות חטאים כלליים :

אשמנו - אשמים אנו שלא עשינו את מצוות ה'.

בגדנו - בגדנו בקב"ה המשפיע עלינו טובה, ואילו אנו חוטאים ומצערים אותו.

העווינו - מצוות ה' מובילות אותנו בדרך הישר, ובחטאינו עיוותנו דרך זו.

והרשענו - עשינו מעשים רעים, מעשי רשע.

זדנו - חטאנו בזדון.

טפלנו שקר - התחברנו לעבירות, שהן דבר שקר.

מרדנו - עשינו עבירות להכעיס ובכך מרדנו בקב"ה.

ניאצנו - עשינו עבירות שבהן חיללנו את שם ה'.

סרנו - סרנו מדרך המצוות שהיא הדרך הישרה.

עווינו - עשינו עוונות.

פשענו - עשינו עבירות בפשיעה [להכעיס; "פשעים - אלו המרדים" (יומא לו ע"ב)].

צרנו - עשינו עבירות ובהן היינו צוררים לקב"ה.

קישינו עורף - הקשינו את עורפנו ולא הסכמנו לקבל עול מלכות שמיים.

רשענו - עברנו עבירות המגדירות אותנו כרשעים.

שיחתנו - השחתנו את דרכנו בעבירות שבידינו.

תיעבנו - עשינו מעשי תועבה.

תעינו - תעינו בדרכנו והלכנו בדרכים עקלקלות.

תעתענו - עשינו מעשי שקר ורמייה.

המסר העולה ממילות הוידוי הוא שאין אנו מתוודים על חטאים מסוימים אלא מכירים בהיותנו רשעים וחטאים. השימוש באותיות הא"ב

מסמל את בחינת העניין מכל צדדיו, מראשיתו ועד סופו. בחנו את עצמנו בחינה מלאה, והמסקנה אחת - אנחנו רשעים וחוטאים.

עולה אפוא שהוידוי כולו - על פתיחתו, מילותיו וחתימתו - עוסק במסר אחד בלבד - "אמת עשית ואנחנו הרשענו". מסר זה חופף חפיפה מלאה את דברי הגמרא שעיקר הוידוי הוא "אבל אנחנו ואבותינו חטאנו".

המסר העולה מהוידוי זהה למסר העולה מאמירת הסליחות. עומד אדם לפני הקב"ה מתוך הכרה מלאה בהיותו עפר ואפר, עומד אדם לפני הקב"ה מתוך הכרה מלאה שאין לו דבר משל עצמו, מתוך הכרה מלאה שהקב"ה צדיק והוא רשע. הכרה זו באפסיותו של האדם מאפשרת לקב"ה למחול לו על עונשו ולכפר לו על כל חטאיו.

ניתן להוסיף נקודה נוספת. עיקר הוידוי, כמובא בגמרא במסכת יומא, "אבל אנחנו ואבותינו חטאנו". בוידוי אין אנו עוסקים בקב"ה אלא בעצמנו בלבד, ואנחנו חטאנו. אף על פי כן אנו חותמים את הוידוי במשפט "ואתה צדיק על כל הבא עלינו כי אמת עשית ואנחנו הרשענו", ומתייחסים בכך לקב"ה. זאת מפני שאנו חותמים גם את כל י"ג מידות שאמרנו עד כה. הקב"ה מרחם עלינו בי"ג מידות של רחמים, ואם נענשנו - כנראה הגדשנו את הסאה ואף י"ג מידות הרחמים לא יכלו לסייע לנו. ממילא "אתה צדיק על כל הבא עלינו" כי אתה "א-ל, רחום וחנון, אך אפיים ורב חסד ואמת" ואנחנו הרשענו.

חתימת הסליחות

חתימת הסליחות מתחילה בוידוי המורכב משני וידויים - וידוי קצר, ["אשמנו, בגדנו"], וידוי ארוך ["אשמנו מכל עם, בושנו מכל דור"]. לאחר מכן יש שני פרקים קצרים של בקשת סליחה ["הרשענו ופשענו"] וטהרה ["משיח צדק אמר לפניך... וטהרנו מכל טומאותינו"]. סיום החתימה הוא בשלושה פרקים של בקשה לעניית תפילתנו.

הפרק הראשון של סיום החתימה הוא "א-ל רחום שמך, אל חנון שמך, בנו נקרא שמך, ה' עשה למען שמך, עשה למען אמתך", הפרק השני הוא "עננו ה' עננו", והפרק השלישי - "מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה הוא יעננו".

בפרק הראשון אנו מבקשים שהקב"ה יענה לנו למען קדושת שמו. מוטב זו חוזר עשרים ושתיים פעמים על פי סדר הא"ב מפני ששימוש בא"ב מבטא

שלמות. אנחנו עילגים וחסרי דעת ולכן איננו יודעים לבטא את משמעות קדושת השם. אותיות הא"ב הן האותיות שבהן אנו יוצרים את כל הווייתנו, ובהן אנו מבקשים שהקב"ה יעשה למען שמו הגדול והנורא שנקרא עלינו. בפרק השני אנו מבקשים בשם מידת הרחמים. הקב"ה א-ל רחום וחנון, ואנו פונים אליו שיחוס עלינו בזכות מידה זו.

בפרק השלישי אנו פונים לא-להי ההיסטוריה. ריבוננו של עולם, מעולם ועד עולם אתה חס על בריותיך, גם אנו מבריותיך, וכשם שחסת על אבותינו הקדושים ועל צדיקי עולם חוס גם עלינו, אף שאיננו ראויים לכך.

כשם שבכל הסליחות עמדנו לפני הבורא דלים וריקים, חסרי זכויות, כך גם בבקשה החותמת את הסליחות אנו עומדים דלים וריקים ומבקשים מתנת חיים. אין לנו פתחון פה לבקש, אך יכולים אנו לאחוז בשמך הגדול, במידת הרחמים ובתקדימי העבר, כדי להתחנן על חיינו.

אמירת הסליחות בימינו

אנשים רבים מרגישים קושי באמירת הסליחות. אכן יש בפיוטי הסליחות שאנו נוהגים לאמרם קושי משולש:

הקושי הראשון הוא לשון הפיוט, שבדרך כלל קשה ואינה מובנת לנו. הקושי השני הוא האקלים הרוחני של הפייטנים השונה מהאקלים הרוחני שלנו. הפייטנים חיו בעולם שבו תחושת התלות בריבוננו של עולם הייתה גדולה לאין ערוך מתחושת התלות שלנו בריבוננו של עולם. בעולם שבו חיו הפייטנים היה האדם חשוף מאוד לפגעי הטבע. מחלות ומגפות היכו בעולם ללא רחם, והאדם היה חשוף לחום, לקור ולשאר איתני הטבע. אנו, לעומת זאת, חיים בעולם שבו בני האדם שולטים בחלק גדול מאוד מאיתני הטבע, ועיקר חששנו הוא מפגעי בני אדם. שינוי זה גורם לקושי להזדהות עם חלק מהתכנים המובאים בפיוטים.

קושי נוסף הוא המציאות ההיסטורית של הפייטנים השונה מהמציאות ההיסטורית שלנו. הפייטנים חיו בגלות ארוכה וקשה, הם לא ראו את תחילת הגלות וודאי שלא ראו את סופה, ועל רקע מציאות היסטורית קשה זו כתבו את פיוטיהם. אנו, בחסדי ה' ית', זכינו לחזור לארצנו, זכינו לחיות במדינה ריבונית שלנו, וזכינו ליכולת לקחת את גורלנו בידינו ולהגן על עצמנו ועל בני ביתנו. הפיוטים המתארים את קושי הגלות אינם נכונים לגבינו.

מהדורה זו יצאה לאור כדי להתמודד עם הקושי הראשון. העיצוב, הביאור, הפתיחות לפיוטים והמקורות נועדו לאפשר את הבנת הפיוט, הבנה האמורה לאפשר לנו לשפוך את לבנו לפני היושב במרומים.

פרקי מבוא אלו מתמודדים עם הקושי השני, ומתמודדים חלקית עם הקושי השלישי. לאורך כל פרקי המבוא ביארנו שעיקר הכפרה ועיקר הסליחה הם בכניעה שלנו לקב"ה והתבטלותנו כלפיו. נוסף נקודה אחת לבאר עניין זה.

הרמב"ם [הל' תשובה פ"ב ה"ז] כותב: "יום הכפורים הוא זמן תשובה לכל, ליחיד ולרבים, והוא קץ מחילה וסליחה לישראל". עניינו של יום הכיפורים, לדעת הרמב"ם, כפול - הוא גם זמן תשובה וגם מועד לסיום המחילה והסליחה לישראל. התשובה נעשית על ידי האדם, האדם לוקח את גורלו בידיו ומשנה את זהותו ואת אישיותו. החטא שאתמול משך אותו כל כך, נראה לו היום דוחה. העבירה שאתמול השתוקק אליה מאוד, חש הוא כלפיה היום גועל ושאט נפש. בשונה מכך, מחילה, סליחה וכפרה נעשות על ידי הקב"ה, הכפרה היא פעולה א-להית. האדם יכול לפעול בהווה, האדם יכול להשפיע על העתיד, אך האדם אינו יכול לשנות את העבר. הוא אינו יכול למחוק את העבירות והחטאים שנעשו, אך הקב"ה יכול ויכול. הקב"ה יכול לכפר על האדם ולהפוך את חטאיו לשגגות, והקב"ה גם יכול לטהר את האדם ולהפוך את חטאיו לזכויות.

החטא אינו תופעה עוברת אלא מציאות קיימת. החטא פוגע בקדושה הא-להית המקיימת את העולם, ולכן הוא בלתי נסבל. קדושה וטומאה הן תרתי דסתרי ואינן יכולות לדור בכפיפה אחת. החוטא דוחק כביכול את רגלי השכינה, אך השכינה אינה יכולה להידחק, שהרי שכינה זו מקיימת את המציאות, ועל כן היא דוחה את החטא ונלחמת בו. כיוון שהחוטא אינו יכול להילחם בשכינה, תוצאת "מאבק" זה היא מיתת החוטא. אין לחטא ולחוטא קיום בעולם של קדושה, ולכן עליו למות, מיתה המאפשרת את קיומה של הקדושה. אולם הקב"ה חידש דרך נוספת: כפרת החטא - הקב"ה מוחק את החטא, ו"מאפשר" את קיום הקדושה הא-להית בעולם.

שתי פעולות אלו - התשובה והכפרה, דורשות מהאדם שתי יכולות הפוכות. התשובה דורשת מהאדם עוצמה. כדי לחזור בתשובה נדרש האדם להכיר בכוחותיו, להכיר בעוצמתו ולגייס את כל הכוח והעוצמה האלה כדי לשנות את אישיותו. הכפרה דורשת מהאדם פעולה הפוכה, להכיר באפסיותו. כדי שהאדם יזכה לכפרה עליו להתבטל לחלוטין, לאגן את עצמו, ואז כשאישיותו כביכול אינה קיימת, המציאות הא-להית היא המציאות

היחידה בעולם והקדושה הא-להית מוחקת את הזוהמה של החטא ואת טומאתו¹².

אנו חיים בעולם המעצים את האדם, ולכן התשובה קלה לנו יחסית, אך האקלים הרוחני שבו אנו חיים, מקשה עלינו את התהליך שעלינו לעבור כדי לזכות במחילה ובכפרה. ההתבטלות המוחלטת בפני מי שאמר והיה העולם, חשובה לנו מאוד בעבודת ה' שלנו בכלל ובתהליך הכפרה בפרט, ולכן זקוקים אנו למורי דרך שיראו לנו את הדרך העולה בית א-ל. זקוקים אנו לפייטנים ולפיוטיהם, זקוקים אנו לפתוח את לבנו לאקלים הרוחני של הפיוטים, כדי שנזכה להגיע ליום הקדוש לאחר שעברנו גם את התהליך התשובה וגם את התהליך המביא לכפרה.

נוסיף נקודה נוספת באשר לקושי השלישי. אסור לעמוד לפני ה' ולומר שקרים, ולכן אסור לומר פיוטים שאינם נכונים במציאות שאנו חיים בה כיום. אך עלינו להודות על האמת שחלק גדול מהדברים שנאמרו לפני מאות שנים, עדיין תקף היום. עדיין סובלים אנו מאנטישמיות, מאויבים הרודפים והורגים אותנו, ועדיין סובלים אנו מסכנת השמדה. רוב רובם של הפיוטים תקף אף בזמננו, על אף שהעוצמה שבה נכתבו הדברים אז, אינה מתאימה למציאות זמננו¹³.

סיכום

החוטא חייב לעשות שני דברים: א. לחזור בתשובה שלמה; ב. לבקש מהקב"ה שיכפר על חטאו. הסליחות אינן מתמקדות בחזרה בתשובה, שהיא מעשה של אדם בינו לבין עצמו, אלא בכפרה. תהליך הכפרה דורש מהאדם התבטלות מוחלטת כלפי הקב"ה, התבטלות ה"מאפשרת" לקב"ה למחול על החטא ולכפר עליו. החטא דוחק רגלי השכינה, וההתבטלות המוחלטת של האדם כלפי הקב"ה "מאפשרת" חזרת השכינה למקומה, חזרה שמאפשרת למחוק את החטא. תהליך ההתבטלות של האדם כלפי הקב"ה שזור בסליחות, כפי שביארנו בפרקי מבוא אלו, מתחילתן ועד סופן.

¹² להרחבת העניין עיין באתר "תורת אמן" - תפילה/ ביאורי סליחות/ מבואות לסליחות/ תשובה וכפרה.

¹³ לגבי הדברים המעטים שאינם תקפים היום היה נכון שגוף רבני מוסמך ומוסכם יתקן את הדרוש תיקון. אולם גוף כזה טרם קם ולא ראינו עצמנו ראוים לשנות, על כן השארנו את הנוסח כפי שהוא. כל אחד ואחד שמרגיש שאינו יכול לעמוד ולומר שקרים בפני ריבונו של עולם, וכל רב בקהלו, יכולים לתקן את הדרוש תיקון בעיניהם.

ריבונו של עולם

בראתנו בעולמך, וציוויתנו לעשות רצונך

נתת לנו תורה שתורה לנו את הדרך שנלך בה

ונתת לנו דעת כדי שנביין את התורה שנתת לנו

יהי רצון שנזכה לעשות רצונך, ולמלא את עולמך בדעת בתבונה ובכל מעשה טוב

יהי רצון שנזכה לשוב בתשובה שלמה לפניך

יהי רצון שנזכה להשתחוות לפני שמך הגדול והנורא

יהי רצון שנזכה לגשת ולבקש ממך סליחה ותחנונים

ויהי רצון שנזכה לסליחה, למחילה, לכפרה ולטהרה

אמן.